БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Институт за изследване на обществата и знанието
Секция „Общности и идентичности“

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за придобиване на образователна и научна степен „доктор“ в професионално направление 3.1. „Социология, антропология и науки за културата“

Стратификационни промени в българската социалност в началото на XXI век:

Динамизиране, стабилизиране, ерозиране на социални позиции.

Димитър Благоев Димитров

София
2019

Дисертационният труд се състои от седем части, в това число увод, три глави, заключение, библиография и приложение.

Обемът на дисертацията е 268 стандартни страници (1800 знака).

Представени са 40 таблици (33 – в основния текст и седем – в приложението).

В библиографията са посочени 63 заглавия на български език и 96 заглавия на английски език.

Направени са 93 бележки под линия.

Публичната защита на дисертационния труд ще се проведе на 14.10.2019 г. от …… часа в заседателната зала на ИИОЗ, ул. Сердика 4. Материалите по защитата са на разположение в деловодството на ИИОЗ.

1. Структура на дисертацията

Основният текст на дисертационния труд се състои от увод, три глави и заключение.

Уводът съдържа изясняване на спецификата на дисертацията в перспективата на социологическия интерес към стратификацията като процес, вместо като стабилна структура, в която социалната мобилност е единственият динамичен аспект. Поставени на обсъждане са предметно-познавателните предпоставки на един такъв подход, както и предизвикателствата пред неговото концептуално и аналитично операционализиране.

В Първа глава са дискутирани основните познавателни и предметни предпоставки на дисертационния труд, като това е направено в рамките на две обособени части. В първата са разгледани няколко неотменими изисквания за вътрешна съгласуваност между значими съдържателни характеристики на предмета и методологията за познавателното му постигане, като предусловия за една работеща реконцептуализация на социалната стратификация като процес. Във втората е направено едно приближение към познавателните предпоставки на възможни решения на проблема за социологическа постижимост на стратификационните промени.

Във Втора глава изследователският фокус е върху разработването на концептуалното ядро на дисертационния текст – връзката между социалната конструираност на житейските шансове и на социалните позиции като техни обективации. Дискусията на класически подходи към житейските шансове води до идентифициране на конкретни техни дефицити и на тази основа е направено предложение за нов социологически прочит както на житейските шансове, така и на тяхната промяна. Като следствие е изградено ново разбиране на шансовете, което се съдържа в изведеното във втората част на главата дефиниране на техните условия на възможност в съвременната

социалност. В един конкретен предметно-познавателен контекст е направен опит за концептуален синтез, в който преосмислянето на „средната класа“ се схваща като водещо до разбиране на връзката между социални позиции и житейски шансове, като те се разглеждат като създавани, вместо като задавани в структурираното модерно и късно-модерно социално време-пространство.

Трета глава съдържа четири обособени части. В първата е изведена методологическата рамка на емпиричния анализ в дисертацията. Във втората е представено емпирично приближение към трансформацията на житейските шансове в специфичната социалност на четири различни представителя на българския малък град като едно от обоснованите в първа глава полета на осъществяване на социологическия анализ на промяната в социалните позиции. В третата и четвъртата част е разгърнат анализ на емпирични данни от три представителни изследвания, който има за основна задача проверката на изследователските хипотези, формулирани в първата част, като основният аналитичен интерес е насочен към социалните позиции в диахронна перспектива, съответно като субективни представи и като обективации на житейски шансове. В края на трета глава е направено обобщение на основните аналитични изводи от изследването.

В Заключението са представени основните концептуални и аналитични резултати на дисертационния текст.

Главите имат следната структура:

ПЪРВА ГЛАВА. Познавателни и предметни предпоставки на дисертационния труд.

1.1 Социологическият проблем за стратификационните трансформации в българския социален свят в края на XX и началото на XXI век.

1.1.1 Социологически казус с „транзитологията“ и проблемите на неотрефлектираната концептуална рецепция.

1.1.2 Първо приближение към познавателните предпоставки на възможни решения на проблема за социологическа постижимост на стратификационните промени.

1.2 Стратификацията като процес.

1.2.1 Условия на възможност на предметната реалност и на социологическите ѝ рефлексии.

1.2.2 Капитализъм и стратификация; класовост и социална конструираност на класата. Динамизъм на стратификацията.

1.2.3 „Пост-модерна“ социалност и „некласови“ стратификации. „Хибридна“ социалност и стратификация.

ВТОРА ГЛАВА. Социалните позиции и тяхната промяна като социологически предмет в полето на стратификационните анализи.

2.1 Социална мобилност и/или динамика на социалното разполагане?

2.2 Житейски шансове и социално разполагане; социалните позиции като обективация на житейски шансове.

2.3 Теоретично приближение с емпиричен пример: „Средна класа“ и житейски шансове.

2.4 Концептуално обобщение: връзката между промените в житейските шансове и промените в социалните позиции.

ТРЕТА ГЛАВА. Социологически анализ на промяната на социалните позиции в българския социален свят в десетилетието 2006 – 2016 г.

3.1 Методологическа рамка на емпиричния анализ в дисертационния текст.

3.1.1 Дефиниране на предмета и социологическия проблем на емпиричния анализ в дисертационния текст.

3.1.2 Емпирични обективации на предмета – методологически, инструментални, аналитични граници.

3.1.3 Изследователски хипотези; понятийни и емпирични индикатори. Описание на проведените проучвания и на емпиричните данни, използвани в анализа.

3.2 Емпирично приближение: Трансформации в житейските шансове в малкия град.

3.3 Социалните позиции като субективни представи в сравнителна перспектива.

3.3.1 Субективно социално разполагане и промени в него.

3.3.2 Връзка между промените в личния живот и „субективната“ социална мобилност.

3.3.3 Обобщение: Промени в „субективните“ социални позиции.

3.4 Социалните позиции като обективации на житейски шансове в сравнителна перспектива.

3.4.1 Динамика на връзката между промените в личния и в местния живот.

3.4.2 Промени във връзката между личен живот и персонални потенциали за постигане на социални блага.

3.4.3 Промени във връзката между местната динамика и локалните потенциали.

3.4.4 Промени в структурните предпоставки на житейските шансове.

3.4.5 Промени на житейските шансове и промени в социалните позиции.

3.4.6 Обобщение: Промени в социалните позиции като обективации на житейски шансове.

За постигане на основните цели на дисертационния труд, в текста се решават няколко взаимообвързани изследователски задачи, както следва:

Първо, изясняване на социологическия проблем за стратификационните трансформации в българския социален свят в края на XX и началото на XXI век.

Това е направено като се разгледа един социологически казус с „транзитологията“, който изисква решаване на проблемите, произтичащи от неотрефлектираната концептуална рецепция. В тази дискусия са изведени основанията за едно първо приближение към познавателните предпоставки на възможни решения на проблема за социологическа постижимост на стратификационните промени.

Второ, обосноваване на стратификацията като процес.

За тази цел са концептуализирани условията на възможност на предметната реалност и на социологическите ѝ рефлексии. След това, в търсене на концептуална сигурност е направена социологическа рефлексия на връзката между капитализъм и стратификация, класовост и социална конструираност на класата, капиталистическо общество и класова стратификация, „пост-модерна“ социалност и стратификация, вкл. „некласови“ стратификации; „хибридна“ социалност и стратификация.

Трето, като следваща задача, възниква необходимостта да се концептуализират социалните позиции и тяхната промяна като социологически предмет в полето на стратификационните анализи.

За тази цел е направена социологическа рефлексия на разликата между социална мобилност и динамика на социалното разполагане. Основна под-задача тук е извеждането на връзката между житейските шансове и социално разполагане с акцент върху социалната конструираност на шансовете и социалните позиции като обективация на житейски шансове.

На основата на тази концептуализация на житейските шансове е предложено едно фокусирано теоретично разглеждане на връзката между „средна класа“ и житейски шансове като предпоставка за конструиране на решения на основния изследователски проблем. Тези разработки са основа за търсенето на възможни решения на социологическия проблем отвъд обичайните подходи, като е изведена необходимостта от разбиране на връзката между промените в житейските шансове и промените в социалните позиции.

Четвърто, след разработването на концептуалната рамка на дисертационния текст, в методологическата рамка на емпиричния анализ са идентифицирани предметът и социологическият проблем, емпирични обективации на предмета от гледна точка на методологически, инструментални и аналитични граници; формулирани са изследователските хипотези, както и понятийните, и емпиричните индикатори; направено е и описание на проведените проучвания и емпиричните данни, използвани в анализа.

Пето, в рамките на самия емпиричен анализ, като първа стъпка е направено едно емпирично приближение, в което чрез щрихиране на социологическа интерпретация на данни от дълбочини интервюта са осмислени трансформациите в житейските шансове в малкия град. То е предпоставка за преминаване към разгърнати решения на основния изследователски проблем чрез анализ на данни от представителни изследвания.

В рамките на този последен етап от изследователската стратегия са осъществени два взаимодопълнителни аналитични хода:

От една страна, направен е социологически анализ на промяната на социалните позиции като субективни представи в българския социален свят в десетилетието 2006 – 2016 г. фокусиран върху връзката между промените в личния живот и „субективната“ социална мобилност, както и на динамиката на „субективните“ социални позиции.

От друга страна, на тази основа е осъществен анализ на друг разрез в емпиричната информация, за да се разкрият основните промени в социалните позиции като обективации на житейски шансове. Той включва анализ на динамиката на връзката между промените в личния и в местния живот, на промените във връзката между личен живот и опредметени персонални възможности, на промените в житейските шансове като сечение между личен живот и локални потенциали и на промените в структурните предпоставки на житейските шансове.

Разгръщането на дисертационния текст като взаимодопълнителни решения на описаните дотук основни познавателни задачи позволява формулирането на непротиворечиви изводи по отношение на конкретните концептуални и изследователски въпроси, изводими от основния социологически проблем за начините, по които се осъществяват стратификационни промени в началото на XXI век в българската социалност в специфичното им измерение на промени в социалните позиции като обективации на житейски шансове.

2. Съдържание на дисертационния труд

Увод

В тази уводна част на дисертацията е тематизирана възможността за социологическа постижимост на стратификацията в многообразното, динамично и в нарастваща степен все по-нехомогенно социално „време-пространство“ на късната модерност, като е дискутирана степента на проблематичност на тази постижимост от позициите на отделно взета парадигма. Това има познавателни и методологически следствия за разгръщането на изследователския и аналитичния процес при насочването на социологическия интерес към стратификационното измерение на предполагаемо променящата се българска социалност в началото на XXI век. На фона на примамливата „плуралистичност“ на „полипарадигмалната социология“, някои от тези следствия са свързани с една омаломощаваща релативизация при „свободния избор“ на парадигмална и концептуална перспектива към конкретна предметна реалност от „пост-модерната констелация“.

В академичното и изследователското поле на социология на стратификацията тази релативизация се е опредметила в сборници от „дебати“, на чиито страници мирно съвместно съществуват парадигмално несъвместими подходи за социологическо решение на конкретния проблем в тематичната рамка на „дебата“ (напр. Crompton 2008; Grusky 2014; Lee, Turner 1996; Pakulski, Waters 1996; Wright 1998). През определена перспектива това състояние изглежда – и се възприема болезнено – като „интелектуална бъркотия“ (Goldthorpe 2007). Една от тенденциите на търсене на теоретико-методологическа сигурност отвъд нея е в обръщане към (чрез преосмисляне и „дописване“ на) социологическата класика към стратификацията. Това се осъществява най-вече под формата на „нео-класически подходи“ или като репродукция на идеята за полипарадигмална

социология (Wright 2005), или чрез оставане в рамките на монопарадигмално решение (Scott 1996). Проблемът е, че и двата варианта – макар и от различни позиции – всъщност възпроизвеждат същите предпоставки за кризата на стратификационния анализ, която се стремят да преодолеят.

В Увода са посочени две постоянстващи условия на възможност на това състояние, видимо през „понятийно-терминологичния хаос“ в социология на стратификацията. Първото е съществуването на многообразие от пред-теоретични (оставащи най-често неотрефлектирани) парадигмални предпоставки, които невидимо интерферират с „биографията“ на всяка стратификационна парадигма, ставайки неизбежен компонент от процеса на разгръщане на собствено-научните парадигмални комплекси. Второто е фокусирането от позициите на съответната перспектива върху краен брой отделни и пределни измерения на предмета, възприемани като значими в нея, същевременно обаче пропускайки други, което прави всяка стратификационна парадигма *ограничено валидна* по отношение на познавателната реконструкция на предметнната реалност. В тази връзка в полето на стратификационните концептуализации е даден пример за вътрешна непротиворечивост и външна устойчивост на разбиране и контра-аргументиране, които във взаимното си действие съ-изграждат между-парадигмалната разнородност и несъвместимост. Примерът е една съвременна дискусия върху „утвърденото“ в социалните науки понятие „културен капитал“ на Пиер Бурдийо, провеждана между някои основни фигури в социологията от последните десетилетия, включително в стратификационните теории и анализи (Джон Голдторп, Пол Де Грааф, Пол ДиМаджио, Майк Савидж). В нея „дискутиращите“ остават на първоначалните си позиции, без никакво съдържателно отместване към различната концептуална рамка, въпреки осъществения процес на научен „обмен“, тоест, разнородността в многообразието на социологическите

подходи се оказва трудно-отменимо предусловие на между-парадигмалната несъвместимост. От друга страна, обаче, степените и формите на разнородност не трябва да се абсолютизират и могат да бъдат предмет на социологическа рефлексия от позициите на една историзирана история на социологията на стратификацията, която би позволила да се очертаят и някои условия на възможност за конкретен *опосредстван* „диалог“ между (поне някои измерения на) отделни парадигмални светове. Едно такова условие е чрез контекстуализацията на познавателния процес при прилагането на сравнително-историческа перспектива да се търси изход от следствията на имплицитния универсализъм на немалка част от стратификационните концепции. Второто условие, обаче, е преодоляването на опасността от абсолютизация на самия сравнителен подход (също носеща потенциал за краен релативизъм), което може да се осъществи чрез една двойна възможност за научно обосноваване. От една страна – обосноваване на един както възпроизвеждащ се и относително траен, така и променящ се (гъвкав и пластичен) набор от предпоставки на стратификацията на късно-модерната социалност, независимо от конкретно-историческите й проявления. От друга страна – обосноваване на такова негово социологическо познавателно постигане, което да позволява дълбочинно разбиране на начините, по които конкретните й обективации се конструират социално.

В Увода това обосноваване се разглежда като възможно и осъществимо чрез работа по един *концептуален синтез*, който да се фокусира рефлексивно върху определени – дори и различни – стратификационни традиции или конкретни техни проявления, предполагащи някаква степен на съдържателен и понятиен преход помежду си. Последното би било възможно в степента, в която те „допускат“ реинтерпретации през призмата на синхронното историзиране на предмета и на познавателния „апарат“ спрямо него, което означава неглижирането на

други, които трудно допускат това. Въвличането на конкретни социологически подходи в дискусията в дисертационния текст е според това доколко те предполагат възможност за постигане на определена степен на взаимо-допълнителност на техни проблематизирания и/или потенциали за решения на онези социологически въпроси, чието продуктивно научно преодоляване е основа за решаване на познавателните задачи на дисертацията. Върху предизвикателството за концептуален синтез при изследване на стратификацията на фона на многообразие от – понякога напълно несъвместими – подходи към нея, се наслагва и още едно от същия порядък, а именно, възможността за научно познание на социалната промяна. Тези условия на проблемната ситуация съдържат каскада от предизвикателства пред конкретизирането на социологическия интерес и неговото концептуално и аналитично операционализиране. В тези предизвикателства, обаче, се съдържат и нови възможности, особено при допускането за *взаимна спрегнатост между социална трансформация и социална стратификация*. Това изходно разбиране може да преакцентира концептуализацията на стратификацията – от схващана през структурни категории, към разбирането ѝ като *процеси* (срв. с Crompton, Scott 1999, Kerckhoff 2000). Ако при осъществяването на концептуалния синтез стратификацията се мисли като специфична подредба на социалното пространство, която се (въз)произвежда в – и чрез – социалните взаимодействия във всекидневието (Bottero 2005), тогава познавателните възможности на разглеждането ѝ в процесуална перспектива могат да допринесат за прояснияване на познавателната картина на протичащите стратификационни промени *едновременно* и на „макро“, и на „микро“ равнище. Това разбиране прави необходимо и възможно дисертационно изследване, в което да бъдат търсени отговори на социологическия проблем по какъв начин и в какви конкретни проявления се осъществяват процеси на стратификационна промяна в началото на XXI век в България.

Първа глава. *Познавателни и предметни предпоставки на дисертационния труд.*

В първата глава на дисертацията социологическият интерес е фокусиран върху две важни за постигането на целите на текста проблемни полета. Първо, това са няколко основни изисквания за вътрешна съгласуваност между значими съдържателни характеристики на предмета и методологията за познавателното му постигане, като предусловия за една работеща реконцептуализация на социалната стратификация като процес. Второ, на тази основа е направено едно приближение към познавателните предпоставки на възможни решения на проблема за социологическа постижимост на стратификационните промени в българския социален свят в началото на XXI век. И двете дискусии са осъществени в перспективата на връзката между социална промяна и социална стратификация, от една страна, и потенциалите на концептуалните й проекции – от друга. По отношение на първата е обсъдена познавателната ограниченост на онези подходи, от чиито позиции стратификацията се разглежда като проблем на социалната *статика*. Основният проблем е, че те не биха могли да отговорят изследователски легитимно на изискването за вътрешна съгласуваност между значими съдържателни характеристики на предмета (предполагаемо разгръщащи се процеси на стратификационна промяна) и методологията за познавателното му постигане. Възможен начин за преодоляването на тази ограниченост е да се смени изследователската перспектива към социалната стратификация, успоредно с осъществяване на предложения концептуален синтез.

В центъра на задачата за преодоляване на тези предизвикателства в Първа глава е поставена връзката между конкретно-историческото разгръщане на социалната стратификация, от една страна, и трансформирането на българската социалност в резултат на взаимната

спрегнатост между промени на макро-измеренията на социалния живот, ценностна трансформация, и трансформация на равнището на всекидневния живот, от друга. При разгръщането на аргументацията, стояща в основата на този синтез, стратификацията е предефинирана като процес, което предполага социологическото изследване на процесите на стратификационна промяна да се осъществява в техните социо-исторически контексти. При поставянето на въпроса по този начин, са идентифицирани няколко проблемни полета, спрямо които са търсени социологически решения с основна цел изграждане на непротиворечиво разбиране за социална промяна и нейното познавателно постигане, както и за условията на възможност на стратификацията в основните исторически и актуални метаморфози на капитализма и модерността. Вследствие на осъществената дискусия върху взаимната спрегнатост на стратификация и социално-научните й рефлексии, е конструирано разбиране на предпоставките на предметната реалност. Според него най-важната от тях е сложната и взаимообвързваща съвместност в *обществената* организация на социалния живот, която не е универсална, а става характерна едва след разгръщането на капитализма като сложна икономизирана система от непрекъснато динамизиращи се икономически и извън-икономически социални взаимодействия, постоянно пораждащи „пулсираща“ диалектика между структурирани контексти и процеси на социално разполагане в общо социално време-пространство. В тази обществената организация на социалния живот се изгражда непрекъснато общо социално пространство, в което сходствата в създаваните основно по икономически принцип социални позиции правят възможно конкретното и абстрактното съчетаване на позициите в специфична релационна структура основно според различията в икономическата мощ (разполагаемите икономически ресурси).

В този смисъл социалната стратификация е разбрана като структурирани, но динамични процеси на социално разполагане в общо

социално време-пространство, което прави възможно историзираната й рефлексия и затова познавателното й постигане е легитимно да се полага в интерпретативната рамка на процеси на стратификация. Една от важните стъпки в тази рефлексия в Първа глава води до познавателното извеждане на различието между класовост и класа. „Класовостта" е видяна като специфичен принцип на разполагане в социалното пространство, който предполага, че социалната позиция в капиталистическото общество е изводима от позицията, постигани в рамките на пазарните процеси. „Класата", от друга страна, може да се разглежда като непрекъснато актуализиращ се синтетичен резултат от взаимодействието, обратните въздействия и взаимопроникването между процеси на социална диференциация, публичните дискурси върху тях, социално-груповата (само)идентификация, интересите на големи социални групи, и социологическите и социално-научни концептуализации и анализи върху тези компоненти. И класовостта, и класата са показани като процесуални и динамични социални феномени поради изведения вследствие на осъществената рефлексия върху условията им на възможност иманентен на капитализма негов вътрешен импулс за постоянстваща промяна.

В основата на динамиката, присъща на капитализма и на създаваното от него капиталистическо общество стои преплитането на структурни, ценностни и институционални предпоставки на икономическия процес, които правят възможно постоянстващото разгръщане на движещите го противоречия. Това разбиране позволява преодоляването на обичайното разглеждане на стратификацията като статика, а на социалната мобилност – като стратификационната динамика, в посока на една ре-концептуализация, в която класовата стратификация на капиталистическото общество са разбира не като застинала структура, а като *съдържаща условия за постоянстваща динамика на социалното разполагане*. Неговите основания и проявления са различни в различните метаморфози на индустриалния и

пост-индустриалния капитализъм, което е резултат на взаимната преплетеност между процесуалността на капитализма, динамиката на модерните институции (включително тези на т.нар. социална държава) и комплексите от индивидуалистични и колективистични ценности, характерни за това специфично сплитане. По този начин предметната реалност, към която е насочен социологическият интерес в дисертацията, може да се разглежда като разгръщаща се чрез *множествени процеси на стратификация* в променящите се структурни, институционални и ценностни контексти на капиталистическата икономическа дейност. От това социологическо разбиране на стратификацията е изведена необходимостта от концептуално и емпирично фокусиране върху взаимната спрегнатост между процесуалността на социалния живот и процесите на стратификация в българската социалност в началото на XXI век. Спрямо едно „класическо“ състояние на предметната реалност, в края на Първа глава са дискутирани няколко социологически концепции за хибридния характер на съвременната социалност, чието разбиране за съ-съществуването, взаимното наслагване и преплитане между хетерогенни социални логики може да се екстраполира за всяка актуална стратификация. Това предполага, че състоянието на предмета – едновременно съществуване на различни сили и процеси на стратификация – възпрепятства както прилагането към него на „класически“ или „иновативни“ монопарадигмални подходи, така и постигането на изследователски „чист“ резултат. Тоест, в общата рамка на преплитането на глобализационните процеси и на местните специфични структурно-съдържателни предпоставки, „хибридизацията“ е очакваната „норма“ на състоянието на българските стратификации в началото на XXI век, и това има импликации за възможността за познавателното им постигане отвъд установените подходи.

Втора глава. *Социалните позиции и тяхната промяна като социологически предмет в полето на стратификационните анализи*.

Изследователският фокус във Втора глава е най-вече върху разработването на концептуалното ядро на дисертационния текст – връзката между социалната конструираност на житейските шансове и на социалните позиции като техни обективации. За тази цел първо е дискутирано едно социологизирано разбиране за житейските шансове като сечение на „микро“ и „макро“ измеренията на социалния свят, което е част от разработването на концептуален синтез като предусловие на социологическото изследване на стратификационните промени в началото на XXI век в българската социалност. В рамките на социологическата класика значимият познавателен интерес към житейските шансове започва от Макс Вебер, като в неговия идеален тип за класа шансовете на тези, които споделят обща класова ситуация, са обусловени по специфичен начин от множество пазарни условия за преследване на икономически интереси. Според Веберовите импликации, както и в експлицитните му разяснения в *Икономика и общество* (Weber 1946: 375), житейските шансове като *индивидуални* проекции на сходствата в класовите ситуации се различават от възможностите („opportunities”), които са *контекстни* проекции на икономически феномени (доход, бизнес, икономическо предимство, печалба, пазар), като и двете предполагат потенциално подобрение или положителна промяна в икономически смисъл. Социологически значимото в случая е, че и шансовете, и възможностите предполагат *вероятност* (probability) като тяхна конститутивна характеристика – разбиране, което е проекция на Веберовия *пробабилистки* подход на социална каузалност. От друга страна, житейските шансове са *причинени*, доколкото съществува индивидуален *интерес* към възможностите за получаване на доход.

Изследователската територия на „житейските шансове", обаче, остава девствена за десетилетия и едва след преоткриването на Веберовата „разбираща социология" и разцвета на индивидуалистките парадигми след средата на XX век в контекста на все по-индивидуализиращото се капиталистическо общество, социологическият интерес към житейските шансове нараства. Това, обаче, слага началото на една социологическа традиция, в която интересът към тях да е *в тясната рамка на класовите анализи*, при това от гледна точка на *предопределянето* им от позицията в стратификационната система. Придвижването на житейските шансове от покрайнините към фокуса на социологическия интерес става след дискусията на Гидънс на Веберовия подход към тях (Giddens 1973). Те се превръщат в основен изследователски предмет едва за Дарендорф, който разглежда житейските шансове като функция на структурираните и предзададени „възможности за избор" и на произтичащите от социалните позиции и ролите обвързаности („лигатури" в неговата терминология). По-конкретно, шансовете са „възможности за осъществяване на нужди, желания и интереси в, а понякога и срещу, даден социален контекст" (Dahrendorf 1979: 53), и в крайна сметка – „възможности за индивидуално развитие, осигурени от социалната структура" (Dahrendorf 1979: 61). Тъй като книгата му и до днес остава единствената значима монография, специално теоретизираща житейските шансове, към която реферират мнозинството от социологическите им концептуализации и анализи, тя задава една последваща нормативираща тенденция (независимо дали от неомарксистки или структуралистки позиции), доминирана от детерминизъм по отношение на структурните предпоставки, правещи възможни житейските шансове. В началото на новия век един опит от страна на Ейбъл и колектив за конкретизация и доразвиване на теоретичната рамка на Дарендорф при интерпретацията на Веберовото разбиране на житейските шансове, вкарва диалектика във връзката „структура – шансове"

разглеждайки шансовете като социално детерминирани в контекста на възгледа за социалната структура като подредба на житейски шансове.

Опит за преодоляване на познавателните ограничения, съдържащи се в доминиращата структуралистка и детерминистка интерпретация на шансовете се прави едва през последните десетина години от позициите на една нео-веберианска перспектива (Breen 2005: 34). Според нея в пазарните позиции възникват вариации, основаващи се на различията в притежанието на пазарно релевантни „активи" (качества, предимства) и затова пазарът *динамично разпределя* житейските шансове в зависимост от използваните конкретни индивидуални ресурси. За Брийн житейските шансове всъщност са резултатите от участието в пазарните взаимодействия, като те не са предопределени по необходимост, а са многовариантно следствие на практическата употреба на индивидуалните ресурси в пазарните размени. Ценното в този подход е в прилагането към житейските шансове (по нов начин) на Веберовия пробабилистки социологически подход и включването на (поне) идея за *субектното участие в конструирането им* чрез разполагаеми индивидуални ресурси. От друга страна, шансовете се схващат изцяло в икономически смисъл, изпускайки от внимание онези, конструирани извън икономиката.

Това разбиране за житейските шансове съдържа основания за преместване на концептуалния фокус от това как те са детерминирани към това как са социално конструирани, което носи познавателни предимства при разработване на реферативната рамка в дисертацията за изследване на стратификационна промяна. "Житейските шансове" в тази рамка се разглеждат като обективация на пресичането и интерференцията между два взаимно-индуциращи се набора от потенциали. От една страна, това е наборът от различаващи се възможности за житейска реализация, съществуващи (или латентни, тоест, с потенция да бъдат пораждани) в

контекстите на конкретни социални светове. От друга страна, това са наборите от актуални или потенциални индивидуални (или семейни, а в случая на пространствено концентрирани квази-традиционни общности – и общностни) социални ресурси за осъществяване на тези контекстни възможности в процеса на взаимодействието на индивидите с техните специфични социални среди. Основният въпрос, който може да има както синхронно, така и диахронно измерение, е как чрез взаимодействията и обратните въздействия между индивидуалните и контекстните потенциали динамично се осъществява това социално конструиране на житейски шансове. В този смисъл индивидуалните житейски шансове се разглеждат в дисертационния текст едновременно като предпоставка и резултат на съдържащия се в социалната позиция позитивен стратификационен потенциал, като обхватът и многообразието на житейски шансове са обвързани с обхвата и многообразието на този потенциал.

В този контекст е доразвита идеята на Вебер в идеалния му тип за „класова ситуация“, така че типичните класови ситуации да се разглеждат като ситуации на реализиращи се като социални позиции в конкретно социално пространство икономизирани житейски шансове, типични чрез повтарящото се сходство в срещането между персонални ресурси и контекстни потенциали. Успоредно с това, в изгражданата концептуална рамка на дисертационния текст е преосмислена и Веберовата „класа“ като икономизирана типична позиция в конкретно социално време-пространство, осъществяваща се в – и чрез – всекидневните социални взаимодействия. В тези концептуални рамки е поставен въпросът за промяната на социалните позиции като свързан, но различен от този за социалната мобилност, тъй като разбирането на социалното разполагане като процес носи познавателни предимства при насочване на изследователския интерес към промяната в и на социалните позиции през

призмата на житейските шансове в предполагаемо трансформираща се българска социалност от началото на XXI век.

Граничните условия на възможност за приложение на изследователската перспектива към „разширената онтология" на социалните позиции са обосновани във възможността за пресичане на две пространствени измерения на начина на живот – локалната положеност на реализиращите се структурни потенциали на социалната среда на конкретно населено място и глобализиращото се живеене, характеризиращо се с все по-интензивни процеси на мобилност и миграция. Затова социологическото познавателно постигане на връзката между социалната конструираност на житейските шансове и социалните позиции като техни обективации, беше апробирано в тази глава в конкретния предметно-познавателен контекст на средната класа. Осъщественото преосмисляне на „средната класа" стъпва на разбирането за обвързаността между социални позиции и житейски шансове, разглеждани като динамично и гъвкаво създавани, а не като задавани в променящото се модерно и късно-модерно социално време-пространство.

В рамките на това познавателно приближение към проблематиката на социалните позиции, социологическият интерес е насочен към връзката между социално пространство и местоположението в него, и към стратификацията като динамизирана пространствена подредба на релационни социални различия. В тази интерпретативна рамка е аргументирано едно по-дълбочинно разбиране както на структурните, така и на субектните условия на възможност на съдържащото потенциали за многовариантност разгръщане на социалните позиции като реализирани житейски шансове. Те са потенциално възможни в рамките на различните „социални ситуации" и опредметяват „резултатите" от процеса на разполагане в конкретно социално време-пространство като „социални

позиции“ в него. Тяхната променливост, многообразие и разнородност, обаче, могат да са типични и точно това позволява те да бъдат социологически мислени като социални позиции. Важното тук е, че както структурата от елементи на социалната среда, така и конфигурацията от характеристики на субектите *съдържат различни потенциали и задават различни възможности за осъществяване на взаимодействията* на обществено валидни типове дейности и общуване. Институционализацията и възпроизводството им ги “топологизира” в социалното пространство като основания (в смисъл на основа/ източник, но и в смисъл на легитимация) на социалното разполагане. Именно в тази перспектива социалните позиции се оказват специфични конфигурации от социални разполагания в социалното пространство, в смисъл на обществено валиден резултат на реализирана специфична структура на житейските шансове.

Тази реферативна рамка е използвана при търсенето на постигане на социологически релевантна реконструкция и разбиране на социалните позиции и на тяхната промяна чрез анализ на конкретни емпирични данни в третата глава на дисертацията.

Трета глава. *Социологически анализ на промяната на социалните позиции в българския социален свят в десетилетието 2006 – 2016 г.*

В резултат на осъществения в първите две глави на дисертационния текст концептуален синтез, в методологическата рамка в Трета глава са конкретизирани и дефинирани предметът и социологическият проблем на емпиричния анализ. В перспективата на този синтез предметната реалност, към която е насочен изследователският интерес, може да се разглежда през дискутираните в Първа и Втора глава граници на предмета, а именно – осъществяващи се процеси на стратификационна трансформация в началото на XXI век в българския социален свят в измерението им на процеси на

разполагане в социалното пространство. В тези граници може да бъде дефиниран и конкретният изследователски предмет, а именно:

Социалните позиции като обективации на житейски шансове и техните промени в началото (от средата на първото до средата на второто десетилетие) на XXI век в българския социален свят.

В концептуалната дискусия в първите две глави на дисертационния текст – в рамките на социологическата проблематика за спецификата на динамизиране на основанията, механизмите и ресурсите за социално разполагане – беше показана необходимостта от изследване и разбиране именно на този социологически предмет. В този познавателен контекст в Трета глава са търсени отговори на изследователския проблем *по какъв начин и в какви проявления се осъществяват стратификационни промени в идентифицирания период в специфичното им измерение на промени в социалните позиции като обективации на житейски шансове*. Социологическият проблем за начина, по който социалните промени, реализиращи се чрез житейски шансове, са свързани с промени в социалните позиции, съдържа следните по-конкретизиращи изследователски въпроси, които всъщност са друг начин да се формулират изследователските хипотези:

Дали и в каква степен в началото на XXI век в българската социалност се разгръщат процеси на промени в социалното разполагане, за разлика от широко пропагандираното твърдение за "затихване" на социалните трансформации и установяване на стабилна социална стратификация?

Дали има връзка (и каква е тя) между наличната в локалната социална среда структура от възможности за реализация на конкретни житейски потенциали и начина, по който се осъществява индивидуалният и семеен живот в тази среда? По-дълбочинният смисъл – отвъд изглеждащото тривиално и дори очевидно твърдение, произтичащо от евентуални

позитивни отговори на този въпрос – е, че наличието на такава връзка ще означава структуриране на житейските шансове в конкретния социален свят, като предпоставка на социалните позиции.

Ако съществуват промени в местната социална среда, то те свързани ли са и как, с промени в живота на хората, въвлечен в нейното конструиране, тоест, ако локалната структура от възможности се променя, това свързано ли е, и как, с промяна на осъществяването на житейските перспективи? Утвърдителни отговори на тези въпроси ще означават възможност за социологическа реконструкция на промени в социалните позиции, а отговорите за начина на разгръщане на тази обвързаност ще дадат основания за формулиране на изводи за характера на тези промени.

Оптималният вариант за операционализиране на скицираната по-горе изследователска перспектива към житейските шансове и социалните позиции като техни обективации, при условие, че интересът е насочен към тяхната промяна, предполага един обозрим и непротиворечив набор от понятийни индикатори, който да съдържа възможност за коректна идентификация както на съществените измерения и конкретните аспекти на актуалните потенциали в социалния контекст и в индивидуалното "портфолио", така и на тяхната промяна. Ядрото от този набор от понятийни индикатори съдържа конкретните характеристики *както на контекстните, така и на персоналните възможности за* материално благополучие от гледна точка на широка палитра материални блага и услуги, качество на живота от гледна точка на личното и семейното здраве, придобиване, реализация, промяна на образователни, трудови, професионални умения и способности, стартиране и разгръщане на бизнес-инициативи, стартиране и разгръщане на неикономически инициативи, „потребление на култура", неформално всекидневно общуване, включително и в смисъла на развлечения и забавления, участие в живота на местни общности,

включително и участие в процесите на вземане на решения, както и променят ли се те (и кои от тях), и ако да – какъв е характерът и посоката на промените.

Тъй като операционализацията на тези понятийни индикатори като емпирични и тяхното прилагане в серия от специализирани изследвания е мащабна задача, надхвърляща възможностите на който и да е дисертационен текст, то в емпиричния анализ в Трета глава са използвани данни, получени с помощта на емпирични индикатори, които – в по-голяма или по-малка степен – са операционализация на част от вече очертаната понятийна конфигурация. Без да напуска разработената реферативна рамка, анализът стъпва на интерпретация най-вече на количествени данни, получени в резултат на провеждането на три представителни изследвания. В първата група попадат следните емпирични индикатори: преценка за собственото място на респондента в десет-степенна йерархична скала (към момента на провеждане на изследването, и пет години преди това); преценка за наличие или липса на промяна и за нейната посока в личния живот на респондента; преценка за степента (повече или по-малко, в сравнение с отдалечен пет години назад времеви момент спрямо момента на задаване на въпроса), в която респондентите постигат различни материални придобивки, получават качествени здравни услуги, осъществяват пътувания в страната, както и гостувания при приятели, разполагат със свободно време, осигуряват развлечения и забавления. Във втората група са следните емпирични индикатори: за наличие или липса на промяна, и за нейната посока в населеното място на респондента; за оценка на *наличните локални* възможности за следните персонални измерения – постигане на висок материален стандарт, намиране на работа (всякаква, както и високо платена), развиване на бизнес, получаване на качествени здравни услуги, добро образование, спокоен живот, развлечения и забавления.

Социологическото познавателно постигане на връзката между социалната конструираност на житейските шансове и социалните позиции като техни обективации е направено в два различни предметно-познавателни контекста както на локално равнище, така и в рамките на „националната ситуация“. Първият контекст е трансформацията на житейските шансове в специфичната социалност на българския малък град чрез използване на качествени методи през 2005 г. и 2016 г., а аналитичните резултати са само щрихирани като демонстрация на приложимостта на подхода. Вторият е анализът на емпирични свидетелства за обективациите на предметната реалност на социалните позиции като реализирани житейски шансове, получени с помощта на количествени методи в три представителни изследвания, проведени в периода 2006 г. – 2016 г.

Обобщените резултати от този синхронен и диахронен социологически анализ водят до няколко важни извода по отношение на процесите на стратификационна промяна през изследвания период и по-конкретно – за съществуването на три различаващи се, но и съчетаващи се тенденции в промените в житейски шансове (интерпретирани като промени в социалните позиции). От една страна – динамизиране на конфигурациите от житейски шансове в степента, в която потенциали за промяна в различните социални среди са стимулирани от динамизиращи се индивидуални ресурси. От друга – разширяващо се стабилизиране на взаимодействието между персонални и контекстни – основно с икономически характер – потенциали, като предпоставка за стабилизиране на социалните позиции. Синхронното действие на тези две тенденции означава протичащ процес на намаляваща, но все още преобладаваща динамизация на индивидуално-контекстната констелация, стояща в основата на житейските шансове, успоредно с растеж на стабилизирането й. От трета страна – ерозия на житейските шансове като резултат на стагниращи (поради запушени индивидуални потенциали) местни

възможности и обезсилени (поради закърнели локални потенциали) индивидуални ресурси, или на неустойчивост и нетрайност на носещи промяна външни потенциали, което води до постепенно свиване на ветрилото от житейски шансове като предпоставка на социалните позиции.

Тоест, най-важният извод от този анализ е за *съ-съществуването и едновременното разгръщане на процеси на стабилизиране, динамизиране и ерозиране на основните структурни предпоставки на житейските шансове на фона на локална диференциация според наличието или липсата на структурираност на контекстните икономически предпоставки на житейските шансове*. Този извод има импликации и по отношение на промените в социалните позиции, които са основният предмет на социологическия интерес в дисертационния текст.

Резюмирано това означава, че в началото на XXI век в България се разгръщат процеси на промени на социалното положение в контекста на динамиката на общата житейска ситуация, тоест, промените в личния живот и в социалната му среда са свързани с динамизация на социалните позиции като специфични конфигурации от разполагания в социалното пространство. Основанията за това твърдение са в категорично установените зависимости между динамиката на локалния живот (на свой ред обвързана с редица икономически условия в местната среда, от една страна, и определено качество на индивидуалното живеене в него, от друга) и промените в личния живот (от своя страна обвързани с промяната в обхвата на определени реализирани индивидуални житейски възможности) – взаимна спрегнатост, която представлява контекст на категорично установената статистически връзка между промените в индивидуалния живот и промяната на социалното разполагане.

През тази взаимно опосредена връзка всъщност индиректно е доказано (а и пряко е илюстрирано с три специфични примера)

структуриране на житейски шансове в рамките на конкретните локални социалности като обвързаност между наличната в локалната социална среда структура от възможности (предимно с икономически характер) за реализация на конкретни житейски потенциали и начините, по които обитателите на тези локалности осъществяват живота си. Процесите на това структуриране, обаче, не са общовалидни на равнището на националната ситуация. Вследствие на анализа на емпиричната информация може убедено да се твърди, че именно наличието или липсата на структурираност на контекстните икономически предпоставки на житейските шансове диференцират населените места в перспективата на социалното разположение като реализация на житейски шансове. Успоредно с тази локална диференциация, в рамките на социалните пространства с (по-силно или по-слабо) структурирани житейски шансове, се разгръща и друга. Тя се случва основно в две посоки. От една страна – все по-голямо поляризиране на населените места от гледна точка на местни (икономически) потенциали, като постоянстващо преобладават тези със слаби (с ясно следствие за (малките) възможности за промяна в социалната позиция). От друга – разширяване на групата локалности с големи (икономически) възможности и съответстващите им (по-големи) възможности за реализация на житейски шансове и (позитивна) промяна в социалното положение. Това са и основните контекстни предпоставки на динамиката на социалните позиции, протичаща като разгръщане на два взаимообвързани процеса:

Първо*, процес на стабилизация на възпроизводството на динамизма на социалното разположение*, като един от неговите (ускоряващи се) двигатели е разрастването на групата на "отличниците" – на онези, за които промяната е не само символ на успех, но и осезаемо осъществяване на успешност в собствения живот.

Второ, следващ по мащаб, но с различна траектория е набиращият сила процес на *динамизъм на социалните позиции в контекста на възпроизводство на стабилизацията на индивидуалния живот*, като един от неговите (ускоряващи се) двигатели е разрастването на групата на "условно изоставащите" – на онези, които въпреки житейското постоянство не смогват да удържат натиска на промените и се отдалечават "назад в класирането", тичайки на място, докато разстоянието спрямо другите пред тях нараства. В този процес може да бъде разчетена и една друга симптоматика – за увеличаване на дистанциите между социалните позиции, което засилва и видимостта и осезаемостта на тези дистанции. Това означава, обаче, все по-голяма *отграниченост* и все по-голямата видимост на онова, което се "дистанцира" – социалните позиции. Следствията от взаимодействието на тези два процеса (обособяващи се позиции при постоянстващ динамизъм на социалното разполагане), при условие, че се възпроизвеждат устойчиво в обозрим период, всъщност представляват част от основните предпоставки за възникване и разгръщане на социална стратификация, разбрана като процеси на същностна промяна и динамизиране на принципите, механизмите, факторите и ресурсите за социално разполагане.

Заключение

Във финалната част на дисертационния труд са представени основните концептуални и аналитични резултати от реализацията на познавателната стратегия за търсене на отговори на основния социологически проблем как и в какви проявления се осъществяват стратификационни промени в идентифицирания период в началото на XXI век в българската социалност в специфичното им измерение на промени в социалните позиции като обективации на житейски шансове.

Цитирана литература в автореферата:

Bottero, W. 2005. *Stratification: Social Division and Inequality*. Routledge

Breen, R. 2005. Foundations of a Neo-Weberian Class Analysis. Wright, E. O. (ed.) *Approaches to Class Analysis.* Cambridge: Cambridge University Press.

Crompton, R. 2008. *Class and Stratification*. Cambridge, UK: Polity Press.

Crompton, R., Scott, J. 1999. Introduction: The State of Class Analysis. *The Sociological Review*, 47(2), 1-15.

Dahrendorf, R. 1979. *Life Chances: Approaches to Social and Political Theory*. Chicago: The University of Chicago Press.

Giddens, A. 1973. *The Class Structure of the Advanced Societies*. New York: Harper and Row.

Goldthorpe, J. H. 2007. *On Sociology (Vol. 2)*. Stanford: Stanford University Press.

Grusky, D. 2014. *Social Stratification: Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. Westview Press

Kerckhoff, A. C. (ed.). 2000. *Generating Social Stratification: Toward a New Research Agenda*. Colorado: Westview Press.

Lee, D.J., Turner, B.S. 1996. *Conflicts about Class. Debating Inequality in late Industrialism*. London: Longman.

Pakulski, J., Waters, M. 1996. *The Death of Class.* London: SAGE.

Scott, J. C. 1996. *Stratification and Power. Structures of Class, Status and Command*. Cambridge: Polity Press.

Weber, M. 1946. H. H. Gerth, C. W. Mills (eds.). *From Max Weber: Essays in Sociology* Oxford: Oxford University Press.

Wright, E.O. 2005. *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wright, E.O. (eds.). 1998. *The Debate on Classes*. London, UK: Verso.

3. Научни приноси на дисертационния труд:

Разработена е концептуална рамка за разбирането на връзката между социална промяна и стратификация като синтез на възпроизводство и промяна, осъществяващи се в пресичането между равнището на всекидневния живот и макро-социалните структури. Въведено е разбиране на социалната стратификация като структурирани, но и динамични процеси на социално разполагане в социалното време-пространство.

Конструирано е ново разбиране за житейските шансове като обективация на пресичането и интерференцията между взаимно-индуциращи се набори от потенциали. От една страна, на набора от различаващи се възможности за житейска реализация, съществуващи (или латентни, с потенция да бъдат пораждани) в контекстите на конкретни социални светове. От друга страна, на наборите от актуални или потенциални индивидуални (или семейни, а в случая на пространствено концентрирани квази-традиционни общности – и общностни) социални ресурси за осъществяване на тези контекстни възможности в процеса на динамичните взаимодействия на индивидите и техните специфични социални среди.

Конструирана е нова концепция за социалните позиции като специфични обективации на композиция от житейски шансове; тя е приложена към връзката между средна класа и житейски шансове, в която те се разглеждат като създавани, вместо като задавани в модерното и късно-модерно социално време-пространство.

Доказана е емпирично обвързаност между субективни представи за социално положение и неговата промяна, и композицията на индивидуални ресурси и контекстни потенциали (като основа на житейски шансове). Така, от една страна, е потвърдена предметната релевантност на концептуалната

рамка, разработена в двете теоретични глави на дисертацията, а от друга – аналитично е изведено съ-съществуването и едновременното разгръщане на процеси на стабилизиране, динамизиране и ерозиране на социални позиции.

Доказана е емпирично регионална диференциация на структурните предпоставки на житейските шансове и на субективните социални позиции, което разкрива спецификата на стратификационните процеси в българската социалност в началото на XXI век.

4. Публикации по темата на дисертацията, включени в процедурата за получаване на образователна и научна степен „доктор по социология“:

Благоев, Д. 2016. „Дигитално“ предприемачество: Технологични потенциали и стратификационни ограничения. *Икономическа социология 4.0*. София: Издателски комплекс УНСС, 89-97. ISBN 978-954-644-872-9

Статия, 12 стандартни страници.

Благоев, Д. 2015. „Средната класа“: между „производството“ и „потреблението“ на житейски шансове. *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски”, Книга „Социология”, том 105*, София: УИ „Св. Климент Охридски”, 92-118. ISSN 0205-19-07

Студия, 38 стандартни страници.

Благоев, Д. 2008. Житейски шансове и статусна динамика. *Състояние на обществото*. София: Институт „Отворено общество”. 177-220. ISBN 978-954-9828-65-8

Студия, 64 стандартни страници.

Blagoev, D. 1998. Middle Class: Social Fact or Ideological Notion. Tilkidjiev, N. (ed.) *The Middle Class as a Precondition for a Sustainable Society*. Sofia: LIK Publishing House, 416-423. ISBN 954-607-158-7

Статия, 11 стандартни страници.